

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»

на тему: **«Черняхівський могильник Біленьке:
біоархеологічний аспект»**

«Bilen'ke Cherniakhiv graveyard: bioarchaeological aspect»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Штогрін Вікторія Василівна

Керівник д.і.н., проф. Дзиговський О.М. _____

Рецензент к.і.н., ст.н.с. Охотніков С.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2019 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2019 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія та джерела дослідження.....	9
1.1. Джерельна база.....	9
1.2. Історіографія дослідження.....	10
Розділ 2. Краніологічна серія із могильника Біленьке.....	29
Розділ 3. Внутрішня та зовнішня характеристика групи.....	41
3.1. Статеві-вікова атрибуція.....	41
3.2. Одонтологічні дослідження.....	42
3.3. Краніометричні дослідження.....	44
Розділ 4. Біоархеологічна реконструкція.....	55
4.1. Краніофенетика.....	55
4.2. Маркери стресу.....	57
4.3. Хвороби.....	60
4.4. Травматичні ушкодження.....	62
4.5. Поховальний обряд.....	64
Висновки.....	67
Список джерел та літератури.....	72
Додатки.....	1

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АО – Археологические открития.

ВА – Вопросы антропологии.

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.

КС ОГАМ – Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея. Одесса.

КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев.

МГПИ – Московский Государственный педагогический институт.

МГУ – Московский Государственный Университет.

МИА – Материалы и исследования по археологии.

МИА – Материалы исследования по археологии СССР.

МИАЭ МССР – Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР (Молдовы). Кишинев.

ОАМ – Одеський археологічний музей.

СА – Советская Археология.

САИ – Свод археологических источников.

СЭ – Советская этнография. Москва.

ВСТУП

Актуальність даної роботи полягає у вивченні антропологічного складу населення черняхівської культури, що є важливою ланкою при дослідженні історичних процесів, що мали місце на теренах України. Черняхівська культура є одним із найбільш яскравих явищ в історії нашої держави I тис. н. е. Вона досліджується вже біля ста років, але питання її формування, генезису, антропологічного складу населення та його подальшого розвитку залишаються дискусійними.

Сучасний стан антропологічної науки зумовлює розвиток нових напрямків та підходів у вивченні археологічних пам'яток. Уже стала нормою археологічна реконструкція, яка відтворює життя та побут давніх народів. Та на жаль, біоархеологічна реконструкція, яка могла б суттєво допомогти в комплексному дослідженні пам'яток, не так поширена. Науковці переважно обмежуються антропологічними звітами, що включають статеву-вікову та етнічну діагностику, у кращому випадку до них додається інформація про антропометричні дані. Детальне вивчення антропологічного матеріалу з окремої археологічної пам'ятки дозволяє провести біоархеологічну реконструкцію, яка являє собою комплексний опис остеологічного матеріалу, що дає найбільш повну характеристику населення, яке її залишило.

Біоархеологічній реконструкції присвячені окремі роботи як закордонних, так і вітчизняних авторів (О. П. Бужилова [13 – 15], О. Д. Козак [41 – 44], Ю. В. Долженко [38], М. Б. Медникова [36], Є. В. Перерва [69 – 71], А. А. Мовсесян [66, 67] та ін.). У них дослідники розглядають не лише питання антропологічної реконструкції в цілому, а й вивчають окремі проблеми, пов'язані з харчуванням, хворобами, стресами та травмами давнього населення.

Могильник черняхівської культури Біленьке, що досліджений в Білгород-Дністровському районі, вивчався у 1982 р. та 1986 – 1991 рр. археологами О. В. Гудковою [29 – 33], О. А. Росохатським [76 – 78]. Всього тут виявлено

близько 210 поховань, 179 з яких належать черняхівській культурі. Т. О. Рудич [81, 89] проаналізовано антропологічний склад населення низки поселень черняхівської культури, в тому числі і Дунайсько-Дністровського регіону. Однак, дане питання відносно пам'ятки Біленьке і досі залишається відкритим. Саме тому, актуальність теми зумовлена тим, щоб висвітлити невідомі аспекти у дослідженні населення черняхівської культури поселення Біленьке.

Мета моєї роботи полягає у тому, щоб на основі вивчення антропологічного матеріалу з'ясувати особливості складу населення черняхівської культури.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, визначити рівень її джерельного забезпечення;
- описати краніологічну колекцію еталонної групи;
- зробити внутрішньо- та зовнішньогрупову характеристику;
- виявити краніофенетичні ознаки;
- охарактеризувати перенесені стреси даної групи;
- дослідити хвороби давнього населення на даних антропології;
- проаналізувати отримані травматичні ушкодження на черепах.

Об'єктом дослідження є людність черняхівської культури.

Предмет дослідження – біоархеологічні дослідження могильника Біленьке.

Хронологічні рамки визначаються серединою III ст. н. е. – початком V ст. н. е. Нижня межа обумовлена періодом «скіфських війн», а відповідно верхня – відходом гунів та підвладних їм племен (готів, аланів) у Подунав'я.

Територіальні межі: Могильник Біленьке, що знаходиться за 500 м на північ від однойменного села, Білгород-Дністровського району, Одеської області.

Методика дослідження: Робота базується на принципі історизму та популяційному підході до антропологічного матеріалу. В залежності від

поставлених завдань використовувалися такі методи дослідження як: бібліографічний метод використаний для огляду джерел та літератури; аналіз та синтез – для внутрішньо- та зовнішньогрупової характеристики; методи індукції та дедукції – при індивідуальній та зовнішній характеристиці еталонної групи.

При порівнянні антропологічних даних були використані і спеціально-історичні методи дослідження, такі як історико-порівняльний та проблемно-хронологічний.

Матеріалом для дослідження слугують 35 черепів *Homo sapiens* різної степені збереженості. З них тільки 16 черепів (7 чоловічих, 6 жіночих та один дитячий) практично цілих, що дозволило виміряти необхідні краніологічні параметри. Інші представлені окремими частинами черепа (*cranium neurale*, *calvaria*, *cranium faciale*). Всі виміри виконані антропологічними вимірювальним інструментом (ковзний циркуль, товщинний циркуль, антропометрична стрічка) з точністю до 0,1 мм.

Визначення статі проводили виключно на краніологічному матеріалі згідно з методикою В. П. Алексєєва та Г.Ф. Дебеца [8 – 10], де враховувалися наступні ознаки: розвиток рельєфу, розвиток соскоподібного відростку, вираження лобних та тім'яних кісток, кут нухулу лоба та лобно-носовий кут, форма орбіт. Досліджений краніологічний матеріал належав: 16 чоловікам, 12 – жінкам, 6 – дітям та один неможливо визначити стать, через незадовільну збереженість.

Для визначення віку використовувалася схема Р. Мартіна. [115]. Черепа були згруповані в вікові групи, які визначалися таким чином: *infantilis I* (*infant. I*) – до появи перших постійних зубів, *infantilis II* (*infant. II*) – до прорізання других постійних корінних зубів, *juvenis* (*juv.*) – період від появи других постійних молярів та до заростання клиноподібно-потиличного шва, *adultus* (*ad.*) – 20-35 років, *maturus* (*mat.*) – 35-55 років, *senilis* (*sen.*) – старше 55 років.

При дослідженні неметричних ознак використовувалася програма А. А. Мовсесян [65 – 67]. Розглянуті ознаки належать до таких категорій: непостійні вормієві, або шовні кістки (*ossa wormiana*), тім'ячкові кісточки (*ossa fonticulorum*), додаткові отвори, валики й горбики, шипи та непостійні шви.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було проведено біоархеологічне дослідження складу населення черняхівської культури могильника Біленьке. Це дозволило дати краніологічну характеристику вибірки та провести найбільш повний опис морфофізіологічних особливостей палеогрупи.

Апробація результатів дослідження. За результатами дослідження було опубліковано наукову статтю [113].

Обсяг і структура дипломної роботи обумовлені змістом досліджуваної проблеми і базуються на проблемному принципі. Дана робота складається із вступу, 4 розділів, 10 підрозділів, загальних висновків, списку джерел та літератури, додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено мету, об'єкт, предмет, сформульовані завдання, методологія та методи дослідження.

У першому розділі «Історіографія та джерела дослідження» проаналізовано напрацювання щодо вивчення черняхівської культури.

У підрозділі 1.1. «Джерельна база» виокремлено основні джерельні комплекси: археологічні, наративні, а також зазначені дані інших наук.

У підрозділі 1.2. «Історіографія дослідження» охарактеризовано ступінь дослідження даної проблеми.

У другому розділі «Краніологічна серія із могильника Біленьке» подається індивідуальна характеристика вибірки, що походить із могильника Біленьке.

Третій розділ «Внутрішня та зовнішня характеристика групи» складається із трьох підрозділів.

У першому з них «Статеві-вікова атрибуція» подається віковий склад населення досліджуваного могильника та суміжних йому.

У підрозділі «Одонтологічні дослідження» характеризують основні ознаки, виявлені в досліджуваній вибірці, та їх місце серед одонтологічних типів.

Внутрішньо- та зовнішньогрупові краніометричні характеристики містяться в підрозділі «Краніометричні дослідження».

Розділ «Біоархеологічна реконструкція» складається з 5 підрозділів, у котрих аналізуються виявлені краніофенетичні ознаки, маркери стресів, зафіксовані хвороби, котрими хворіло давнє населення. А також характеризуються отримані травматичні ушкодження та зазначені особливості поховального обряду, що є невід'ємною частиною у вивченні біоархеології.

У висновках зроблено підсумок дослідження. Дана робота доповнена додатками, зокрема авторськими фото.

ВИСНОВКИ

В результаті дослідження краніологічних матеріалів із поховань черняхівського могильника Біленьке можна зробити наступні висновки.

Стан вивчення населення черняхівської археологічної культури свідчить про значний інформаційний потенціал цієї категорії матеріалу. Найкраще в літературі представлено краніометричні дослідження населення черняхівської культури (Т. О. Рудич, С. П. Сегеда, В. Д. Дяченко). Окремі праці присвячені краніоскопії та біоархеології. Основою джерельної бази насамперед є археологічні матеріали, що виявлені в похованнях могильника Біленьке при розкопках 1982 р. та 1986 - 1991 рр. Даний матеріал представлений 35 черепами, котрі належали 16 чоловікам, 12 – жінкам, 6 – дітям та один, стать котрого неможливо визначити, через незадовільну збереженість. Наративні джерела представлені творами Корнелія Тацита, Амміана Марцелліна та Йордана.

У роботі використовуються результати досліджень суміжних наук таких як біологія, анатомія, медицина, антропологія, географія.

В процесі вивчення антропологічного матеріалу з черняхівського могильника Біленьке було визначено стать, вік, неметричні ознаки та маркери стресів і хвороб давнього населення.

З отриманих даних видно, що кількість чоловічого населення переважає жіноче. Середній вік, не враховуючи дитячої смертності, складає 31,3 р. Ця цифра значно менше, ніж середня тривалість життя людини, без врахування дитячої смертності, для черняхівської культури – 36 років. Чоловіки жили довше жінок. Показники для цих двох груп складають 33,4 р. та 29,2 р. відповідно. Максимальна смертність чоловічого населення по групі припадає на період від 23 до 35 років. У цьому віці загинуло близько 35% індивідів. Більшість жінок померли у віці від 25 до 40 рр.. Подібні результати отримані при визначення середнього віку з могильника біля с. Холмське.

Матеріали черняхівської культури могильника Біленьке залучалися також до аналізу за одонтологічними ознаками. Слід відзначити, що в цілому одонтологічні ознаки носіїв черняхівської культури не виходять за межі великої європеоїдної раси, але в середині масиву мають регіональні особливості – відсутність лопатоподібних різців, низький відсоток редукції, низький відсоток горбика Карабеллі.

Визначається певна неоднорідність серії при порівнянні чоловічої та жіночої вибірок. Проте багато ознак варіюють у досить широких межах і в середині чоловічої та жіночої серій. Розмах варіацій деяких ознак істотний і охоплює декілька категорій. Були вираховані коефіцієнти варіації мінливості, котрі виходять за межі стандартних величин, що свідчить про неоднорідність групи.

Чоловіча вибірка досить близька до низки серій, а саме: Масломенч, Грудек, збірної серії вельбарської культури Польщі, черняхівських серій Середнього Подніпро'я, пізньоскіфських груп Північного Причорномор'я.

Жіноча група виявляє значну подібність до збірної серії черняхівських могильників Західної України та масломенчської групи вельбарської культури Польщі.

Аналіз поширеності краніофенетичних (дискрено-варіативних) ознак доповнюють інформацію, отриману за даними краніології. Звуження, або ж навпаки розширення норми реакції деяких фенів дозволяє говорити про процеси панміксії, або інших генетично обумовлених явищах в досліджуваній палеопопуляції. Крім того, частоти поширення аномалій на черепі може бути наслідком дії несприятливих умов зовнішнього середовища, або стресового фактору. Зокрема, в даній вибірці зафіксовано 15 фенетичних ознак із 34 можливих. Розглянуті ознаки належать до наступних категорій: непостійні vormієві або шовні кістки, тім'ячкові кісточки, додаткові отвори, валики і бугорки, шипи та непостійні шви.

У чоловічій серії зафіксована велика кількість додаткових соскоподібних отворів (*foramina mastoidea*), що становить 25,7 %. Значна кількість виявлено надочноямкових отворів (*foramina supraorbitalia*) – 22,8 %. Підочні отвори (*foramina infroorbitalia*) наявні в меншій кількості – 11,4 % та кількість виявлених вилично-лицевих отворів (*foraminazygomaticofaciales*) – 8,7 %.

У жіночій серії також, як і в чоловічій, найбільше виявлено соскоподібних отворів (*foramina mastoidea*) – 22,9 %. Вилично-лицевих отворів (*foramina zygomatofaciales*) – 20 %. Досліджено шовні кістки, котрі були виявлені на 15 черепах (42,2 %), тім'якові кістки – на 3 черепах (8,5 %), островкові кістки були відсутні.

Нерідко непостійні кістки на черепах розташовувалися відразу в декількох швах. Найбільш часто серед шовних кісток зустрічалися кістки – 8 (22,9 %) лямбдоподібного та сагітального (20 %) швів. У більшості випадків в лямбдоподібному шві містилося від 1 до 5 кісток. Множинні кістки в кількості (7 шт.) були зареєстровані на жіночому черепі (поховання 44).

Кістки лямбдоподібного шва виявлені на 5 черепах (14,2 %) були білатеральними, на 1 черепі (2,8 %) – тільки правобічним, на 1 (2,8 %) – лівобічним. На одному чоловічому черепі (поховання 51) виявлено складний малюнок лямбдоподібного шва. В правому тім'яно-соскоподібному шві була присутня додаткова кістка на чоловічому черепі (поховання 46).

Кістки сагітального шва були виявлені на 7 черепах (20 %). У всіх випадках це були поодинокі кістки неправильної або витягнутої форми. Кістки вінцевого шва були присутні на одному жіночому черепі (поховання 72). Тім'якові кістки були присутні на 3 черепах (8,5 %).

По одному випадку у жіночій та чоловічій вибірках трапився метопічний шов. Наявність відносно великого відсотка метопізму у групах свідчить про можливу ізолюваність популяцій, проте, щодо Біленького цей відсоток не дуже великий і складає 5,7 %, що разом із іншими краніофенетичними ознаками може вказувати на неоднорідність даної популяції.

Про те, що населення черняхівської культури пам'ятки Біленьке відчувало стрес в дитинстві, вказує наявність ліній емалевої гіпоплазії на зубах. Причини її різні: погане харчування, інфекційні захворювання, перехід від грудного годування до звичайної їжі, якщо в цілому: результат фізіологічного та харчового стресу в дитинстві. У досліджуваній вибірці емалева гіпоплазія виявлена в 9 осіб. При цьому, лінії є глибокими та широкими, що вказує не тільки на силу та тривалість хвороб або голоду, але й на достатньо розвинений імунітет, що дозволив людині одужати. Важливо додати, що гіпоплазію зубів виявлено лише на постійних зубах, і жодного випадку – на молочних.

На краніологічному матеріалі також рідко фіксуються захворювання, що виникають в результаті нестачі вітаміну B₂ і заліза (*cribra orbitalia* та поротичний гіперостоз). Скоріше за все, незначні частоти проявів гіперостозу очниць і кісток черепа є свідченням того, що стрес був перенесений ще в дитячому віці.

У представників черняхівської культури виявляється специфічний комплекс патологічних відхилень на зубній системі, котрий характеризується достатньо високою частотою поширеності. Зубний камінь виявлено в 8 з 16 чоловіків та 9 з 12 жінок. Карієс зафіксовано у 39 % індивідів, у жінок більше, ніж у чоловіків (9 та 5 відповідно). Прижиттєва втрата зубів, очевидно, обумовлена саме цією хворобою.

Високим є відсоток запальних та дегенеративних змін пародонта (до 20 %). 15 % дорослих людей мали сліди апікальних процесів, що проявлялися у вигляді абсцесів та гранульом. Перераховані зміни свідчать, у першу чергу, про поганий гігієнічний стан зубної системи. А також, є наслідком дієти черняхівців, в котрій був великий відсоток білкового харчування, тобто переважало молоко та м'ясо, або ж зниження частки споживання вуглеводів.

На краніологічних матеріалах серії Біленьке виявлено 5 випадків гіпертензійного синдрому. Даний патологічний стан зазвичай пов'язують із розвитком такого захворювання як синдром внутрішньочерепної гіпертензії.

Причину, по котрій населення черняхівської культури страждало високим внутрішньочерепним тиском, на даний момент визначити однозначно достатньо складно. Ймовірно, мала місце дія цілого комплексу факторів, таких як агресивні умови зовнішнього середовища, спосіб життя та дієта, разом із перенесеними в дитинстві запальними процесами і захворюваннями, призводило до широкого поширення даної патології.

Також зафіксовані остеомы – доброякісні новоутворення, утворені із кісткової тканини в результаті неупорядкованого ділення специфічних клітин.

Виявлено та досліджено травматичні ушкодження в 4 індивідів із 35. В сумарній кількості це складає 11,4 % від вибірки, що може вказувати на побутовий характер конфліктів. Одна з чотирьох зафіксованих травм не має слідів загоєння, а отже є перимортальною (отриманою в час, близький до смерті). Проте, на місцях інших трьох зафіксовані сліди регенерації тканини, що вказує на те, що травми не були причиною смерті.

Таким чином, досліджено біоархеологічні аспекти на краніологічному матеріалі із могильника Біленьке.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Иордан. О происхождении и деяниях гетов Ч. 2 пер. Е. Ч. Скржинской. *Восточная литература : средневеков. ист. источники Востока и Запада*. 2002. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/text1.phtml?id=577> (дата звернення: 11.10.2019).
2. Марцеллин Аммиан. Древние германцы: сб. док. сост. Б. Н. Граков и др. Москва, 1937.
3. Тацит Корнелий. Германияж. Древние германцы: сб. док. сост. Б. Н. Граков и др. Москва, 1937.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

4. Альбом иллюстраций к отчету А. А. Росохацкого о работе Периферийного отряда Белгород-Тирской экспедиции ОАМ АН ССР. 1986 г. ОАМ. Инв. №90513/1.
5. Клейман И. Б., Росохацкий А. А. Отчет о раскопках античного города Тирры и могильника Тирасской Периферии у с. Беленькое Белгород-Тирской экспедицией ОАМ АН ССР в 1986 г. ОАМ. Инв. №89902.
6. Клейман И. Б., Росохацкий А. А. Отчет о раскопках античного города Тирры и раскопках Периферийного отряда ОАМ АН ССР в 1987 г. ОАМ. Инв. №89902/2.
7. Росохацкий А. А. Отчет о раскопках Периферийного отряда Белгород-Тирской экспедиции ОАМ АН ССР в 1988 г. ОАМ. Инв. №90513/3а.

ЛІТЕРАТУРА

8. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва : Наука, 1964. 266 с.
9. Алексеев В. П. Остеометрия. Москва, 1966. 186 с.
10. Алексеева Т. И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной

Европы. *Расогенетические процессы в этнической истории*. Москва : Наука, 1974. С. 71 – 84.

11. Беневоленская Ю. Д. Проблемы этнической краниологии. Морфология затылочной области черепа человека. АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Ленинград: Наука, 1976. 152 с.

12. Блаватская Т. В. Надгробие и алтарь из села Беленькое. *КСИА АН СССР*. Вып. 168. 1981.

13. Бужилова А. П. *Homo sapiens*: История болезни. Москва : Языки славянской культуры, 2005. 320 с.

14. Бужилова А. П. Древнее население: Палеопатологические исследования. Москва, 1995. 189 с.

15. Бужилова А. П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях. *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. Москва, 1998. С. 87 – 147.

16. Васильев А. А. К вопросу о соотношении позднее сарматских и черняховских древностей междуречья Днестра и Дуная. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.)*: Докл. науч. конф. под ред. доктора ист. наук, проф. Е. В. Ярового и др. Тирасполь, 2002.

17. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья; АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва: Наука, 1975. 283 с

18. Виноградов А. В. История антропологических исследований. *Научное обозрение. Биологические науки*. 2016. № 1. С. 24 – 39. URL: <https://science-biology.ru/ru/article/view?id=981> (дата звернения: 07.11.2019).

19. Виноградова О. В. Населення скіфського часу за результатами вивчення поширення гіпоплазії емалі зубів. *Емінак*. 2016. С. 279 – 288.

20. Властовский В. Г. О половом диморфизме расоводиагностических признаков. *ВА*. 1961. Вып. 6. С. 58 – 70.

21. Вольфрам Х. Готы: От истоков до середины VI века (опит исторической этнографии). Санкт-Петербург : Изд. дом Ювента, 2003. 656 с.
22. Гей О.А. Черняховские памятники Северного Причерноморья. *СА. №2*. 1980.
23. Гудим-Левкович А. Н. Демографическая реконструкция черняховского населения Украины III – V вв. н. э.: Дис. канд. ист. наук. Киев. 1997.
24. Гудкова А. В. I — IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения). *Stratum plus*. 1999. № 4. С. 235 – 404.
25. Гудкова А. В. Жилища черняховских поселений Причерноморья. *Тез. док. сов. делег на Vмеждународ. конгр. славян. археологи*. Москва, 1986.
26. Гудкова А. В. Исследования в бассейне оз. Ялпуг. *АО*. 1984. 1986.
27. Гудкова А. В. К изучению позднейшего периода черняховской культуры. *Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. – первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе СССР и в сопредельных регионах*. Тез. выступлений на III-й сессии школы-семинара. Кишинев, 1991.
28. Гудкова А. В. Каменное домостроительство на черняховских поселения Причерноморья. *Днестро-Дунайское междуречья в I – начале II тыс. н. э.* Киев. 1987.
29. Гудкова А. В. Могильник IV ст. в. н. э. в с. Беленькое. *Новые археологические исследования по археологии Северного Причерноморья*. Киев, 1987. С. 54 – 59.
30. Гудкова А. В. Черняховские пам'ятники Буджакской степи. *Древности Юго-Запада СССР*. Кишинев. 1991.
31. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I — IV вв. н. э. Киев: Наук. думка, 1984. 118 с.
32. Гудкова А. В. О класификации памятников III — IV вв. н. э. в Днепро-Дунайской степи. *Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья*. Киев, 1989. С. 34 – 45.

33. Гудкова А. В. Черняховская культура. *Давні культури Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса. 2013. С. 658.
34. Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. *Труды института этнографии АН СССР*. Москва, 1948. Т. IV.
35. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Рига: Зинатне, 1975. 360 с.
36. Добровольская М. В., Медникова М. Б. «Медные люди» эпохи бронзы: реконструкция состояния здоровья и социального статуса. *Археология, этнография антропология Евразии*. 2011. №2. С. 4 – 17.
37. Добровольський А. В. Землеробське поселення перших століть н. е. на р. Інгульці. *Археологія*. Т. III. 1950.
38. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*. Київ: Фенікс. 2010. Вип. 25. С. 11 – 17.
39. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Київ : Наук. думка, 1965. 129 с.
40. Казарницкий А. А. Данные физической антропологии о формировании населения Северного Причерноморья в античное время. *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. – VII в. н. э.)*. Ред. Иванчик А. И. и Мордвинцева В. И. Москва, Симферополь, 2017. С. 213 – 224.
41. Козак, А. Д., Шульц М. Морфология и классификация следов менингиальных реакций на древних черепах (проблемы диагностики на примере средневековых популяций Киева). *Междисциплинарные исследования в археологии*. Вып.6, 2008. С. 276 – 299.
42. Козак, О. Д. Травматичні зміни на людських кістках з середньовічних поховань у Києві. *Нові матеріали і дослідження з археології давніх слов'ян*. Київ: ІА НАНУ, 2004. С. 315 – 332.

43. Козак, Д. Н., Козак, О. Д., Поховання вельбарської культури з Хрінницького водосховища. Спроба біоархеологічного аналізу. *Археологія*. Вип. 1, 2004. С. 75 — 86.
44. Козак, О. Д. Палеопатологічні дослідження антропологічних матеріалів з поховань доби бронзи – середньовіччя у 2014 — 2015. Ред. Болтрик Ю. В. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.* Київ: ІА НАНУ, 2017. С. 264.
45. Козинцев А. Г. Использование дискретно-варьирующих краниологических признаков при индивидуальной диагностике. *ВА*. Москва, 1973. Вып. 44. С. 136 – 141.
46. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация. *СЭ*. 1987. Вып. 2. С. 12 – 31.
47. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия. Львів: Наука, 1988. 185 с.
48. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современ. Человека. АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. 165с.
49. Кондукторова Т. С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины. *Могильники черняховской культуры*. Москва : 1979а. С. 163 – 204.
50. Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей тшинецко-комаровской культуры. *ВА*. 1979. Вып. 62. С. 44-60.
51. Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.). Москва : Изд-во МГУ, 1972. 156 с.
52. Кондукторова Т. С. Материалы по палеоантропологии Украины. *СА*. 1957. № 1. С. 55 – 59.
53. Кондукторова Т. С. Материалы по палеоантропологии Украины. *ТИЭ*. 1956. № 33. С. 57 – 91.
54. Кондукторова Т. С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника. Москва, 1984. С. 200 – 237.

55. Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеженашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое). Москва : Наука, 1979b. 128 с.
56. Кравченко А. А. Могильник черняховской культуры в селе Фрунзовка. *История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. МИА.* №139. 1967.
57. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наук. думка, 1987. 111 с.
58. Магомедов Б. В. Кам'янка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры. Киев. 1991.
59. Магомедов Б. В. Сармати у складі черняхівської культури. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі I тисячоліття.* Київ – Львів. 1999.
60. Магомедов Б. В. Черняховские памятники причерноморского типа. *КСИА АН СССР.* Вып. 178. 1984.
61. Магомедов Б. В. Черняховские племена Северо-Западного Причерноморья. Автореф. дис. канд. ист. наук. Киев. 1981.
62. Магомедов Б. В. Этнические компоненты черняховской культуры. *Stratum plus.* 2000. №4.
63. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001.
64. Мовсисян А. А. Фенетический анализ в палеоантропологии. МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва : Университетская книга, 2005. 272 с.
65. Мовсисян А. А., Мамонова Н. Н., Рычков Ю. Г. Программа и методика исследования аномалий черепа. *ВА.* – Москва: 1975. Вып. 51. С. 127 – 150.
66. Мовсисян, А. А. Краниоскопия и фенетика популяций. *Научный альманах кафедры антропологии.* 2004. № 2. С. 41–61.
67. Мовсисян, А. А. Поздние скифы и сарматы в свете данных палеофенетики. *Вестник МГУ. Серия XXIII, Антропология.* 2010. № 4. С. 43 – 49.

68. Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда черняховской культуры. Москва. 1985.
69. Перерва Е. В., Дьяченко А. Н. Маркер стресса или миграций (к вопросу об интерпретации экзостоза слухового прохода на костных материалах населения эпохи средней бронзы из могильников Нижнего Поволжья). *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2017. №4. С.61 – 74.
70. Перерва Е. В. Внутренний лобный гиперостоз костных останков сарматов Нижнего Поволжья Дона (к вопросу о причинах проявления эндокринных нарушений у кочевников раннего железного века). *Вестник ВолГУ. №4. История. Регионоведения. Международные отношения*. 2018. Т. 23. №6. С. 19 – 43.
71. Перерва Е. В. Маркеры стресса у сарматов II – IV вв. н. э. из подкурганных захоронений Нижнего Поволжья (палеопатологический аспект). *Исторические науки и археология*. 2017. С. 165 – 178.
72. Рикман Э. А. Могильник первых столетий нашей эры у с. Будешты в Молдавии. *СА*. №1. 1957.
73. Рикман Э. А. Погребальные обряды Будешского могильника. *МИАЭ МССР*. 1964.
74. Рикман Э. А. Селища Будештского селища. Черняховская культура. *МИА*. №82. 1960.
75. Рикман Э. А. Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. Москва. 1975.
76. Росохацкий А. А. О выделении группы памятников черняховской культуры типа Беленькое в Северном Причерноморье. *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья*. Тезисы докладов научной конференции. – Белгород-Днестровский, 1995.
77. Росохацкий А. А. К оценке вклада сармато-аланских племен в формирование облика памятников черняховской культуры Буджака. *Северо-*

Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза. Тез. докл. семинара. Одесса. 1992.

78. Росохацкий А. А. Некоторые итоги исследования могильника черняховской культуры у с. Беленькое. *Проблемы археологии Северного Причерноморья. Тез. докл. юбил. конф. Ч. 3. Херсон. 1990.*

79. Рудич Т. А. К вопросу об антропологическом составе населения черняховской культуры междуречья Южного Буга и Тилигула. *Материалы междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследования острова Березань Э. Р. фон Штерном. Николаев, 2004. С. 138 – 141.*

80. Рудич Т. А. Население черняховского могильника Велика Бугаевка по матеріалам антропології. *Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень. Матеріали наук. конф., присвяч. 10-річчю вивчення комплексу археологічних пам'яток між селами Малополовецьке та Яхни Фастівського району Київської області (грудень 2001 р., Фастів). Київ : Знання, 2001. С. 20 – 22.*

81. Рудич Т. А. Население черняховской культуры Северного Причерноморья. Антропологический аспект. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (4 тис. до н. э. — 4 в. н. э.). Тирасполь, 2002а. С. 390 – 392.*

82. Рудич Т. А. Население черняховской культуры Украины. Антропологический аспект. *Сучасні проблеми археології. Київ, 2002b. С. 199 – 201.*

83. Рудич Т. А. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по матеріалам антропології. *Stratum plus. 2000b. № 4. С. 278 – 288.*

84. Рудич Т. А. Сарматы в составе черняховской культуры Украины (по матеріалам антропології). *Готы и Рим. Бібліотека Vita antique. 2006а. № 14. С. 61 – 67.*

85. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури. Питання його походження та генетичні зв'язки. *Зап. Наук. товариства ім. Т.Г. Шевченка*. 2007а. ССCLIII. С. 386 – 413.
86. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2003. №2. С. 205 — 213.
87. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я. *Археологія*. 2003b. № 4. С. 19 – 32.
88. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України. *Археологія*. 2004а. № 3. С. 388 – 397.
89. Рудич Т. О. Население черняховской культуры Дунайско-Днестровского междуречья по материалам антропологии. *Stratum plus*, 2010. № 4. С. 223 – 231.
90. Рудич Т. О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 1999. № 4. С. 64 – 75.
91. Рудич Т. О. Население черняховской культуры Украины по материалам антропологи. *ВА*. 2006. № 14. С. 61 – 67.
92. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури. Питання його походження та генетичні зв'язки. *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*. №ССCLIII. Львів. 2007.
93. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I-II тисячоліття за матеріалами антропології. ІА НАН України. Київ, 2014. 298 с.
94. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр. *Археологічні дослідження на Черкащині*. 1995. Вип. 1. С. 87 – 97.
95. Рудич Т. О. Сармати та черняхівська культура (за матеріалами антропології). *Старожитності степового Причорномор'я та Криму. XI: Матеріали конф. «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного*

Причорномор'я (до 105 річниці з дня народження Б. М. Гракова). Запоріжжя : ЗГУ, 2004d. С. 213 – 216.

96. Сегеда С. П. Антропологічний склад населення черняхівської культури: одонтологічний аспект. *Магістеріум. Археологічні студії.* 2001. Вип. 6. С. 30 – 36.

97. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. Київ, 2001. 256 с.

98. Сегеда С. П. Антропологія. Київ : Либідь, 2009. 424 с.

99. Сегеда С. П., Дяченко В. Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское. Гудкова А. В., Фокеев М. М. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I – 4 вв. н. э.* Киев : Наук. думка, 1984. С. 94 – 105.

100. Сперанский В. С. Основы медицинской краниологии. Москва : Медицина, 1988. 278 с.

101. Субботин Л. В., Черняков И. Т. Черняховский бескурганый могильник у с. Виноградовка. *СА.* 1971. №4.

102. Сымонович Э. А. Ингульский клад. *СА.* 1966. №1

103. Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около Одессы. *Могильники черняховской культуры.* Москва. 1979.

104. Сымонович Э. А. Работы черняховской экспедиции в Причерноморье. *АО.* 1981. 1983.

105. Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. *САИ.* 1983.

106. Ушкова, Ю. В., Козак, О. Д. Нові випадки травм на черепах з катакомбних поховань Степового Подніпров'я. ред. Потехіна І. Д. *Історична антропологія та біоархеологія України.* Київ, 2014. Вип. 1. С. 21 — 26.

107. Федоров Г. Б., Рошаль М. Г. Погребение IV в. н. э. у с. Сычавка. *СА.* 1979. №2.

108. Фокеев М. М. Поселение первых веков нашей эры Холмское II. *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, 1982.
109. Холамов А. И. Установление половой принадлежности черепа взрослого человека по основным краниометрическим параметрам. *Научное сообщество студентов: Междисциплинарные исследования: сб. ст. по мат. III междунар. студ. науч.-практ. конф. № 3*. URL : sibac.info/sites/default/files/conf/file/stud_3_3 (дата звернення: 29.05.2019)
110. Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В. Антропология. Москва : Издательство МГУ, 1991. 320 с.
111. Чеснис Г. А., Кондукторова Т. С. Наметрические признаки черепа людей черняховской культуры. *ВА*. 1982. Вып. 70. С. 62 – 75.
112. Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Археологические разведки в зоне строительства Придунайской (Татарбурнарской) оросительной системы в 1963 г. *КС ОГАН за 1963*. 1965.
113. Штогрін В. В. Статеві-віковий розподіл населення черняхівського могильника Біленьке. *Світові тенденції сучасних наукових досліджень, XXXV Міжнародна науково-практична конференція*. – м. Вінниця, 28 жовтня 2019 року. – С. 69 – 71.
114. Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и Черняховская культура). Санкт-Петербург, 2005. 592 с.
115. Martin R., Saller K. *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*. Stuttgart. 1957.